

Yıl: 1962

IDA 1.

Cilt: X

7

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ TARAFINDAN
YILDA BİR ÇIKARILIR

1962

ANKARA ÜNİVERSİTESİ BASIMEVİ—1963

İSLÂMİYETİN YAYILIŞI SIRASINDA ARABİSTANA KOMŞU MEMLEKETLERİN DURUMU

Prof. Dr. NEŞ'ET ÇAĞATAY

İslâmların, dinin yayıcısı sıfatıyla fâtiler olarak gittikleri sahalardaki hareketlerini kolaylaştıran veya güçleştiren âmilleri anlıyabilmek için, oralardaki halkın dinî, içtimâî durumlarını gözden geçirmek icabeder.

A) BİZANS

Siyasi, dinî ve içtimâî durumu :

Bizans Devleti teşekkül etmeden evvel, Roma Devleti, sonradan Boizans idaresine geçmiş olan ülkelerin sahibi bulunuyordu; bu itibarla, evvelâ Roma Devletinin, Bizansın teşekkülü arefesindeki dinî, idarî, durumuna kısaca temas ettikten sonra Bizansa geçelim :

Hıristiyanlık tarihinde, Roma İmparatoru Konstantinin (Constantin) mühim mevki vardır. Bu imparator, babası Konstans Klor, (Constance Chlore) dolayısıyla Mesya'nın (Mésie) asil bir ailesine mensuptur. Naissus (Niş) de doğdu. Anası Helen hıristiyandı ki, bil'ahare azizeler meyhanına idhal edilmiştir. Helen, Filistine hacca gitmiş ve rivayete göre, İsanın çarmıha gerilmiş olduğu hakikî haçı bulmuştu.

Konstantin'in hayatı : IV. asır başlarında Roma idaresinde bir değişiklik yapılmıştı: İmparatorluğun idaresi, müsavi kudrete malik iki "avgust" arasında taksim edildi. Bunlardan biri imparatorluğun şark, diğeri garp kısmında oturacaktı; fakat, bu iki "avgust" itibarî olarak bir tek Roma İmparatorluğunu idare edeceklerdi. Bu şekilde iki "avgust" tayini, hükümetin gerek şark ve gerek lâtin garp arasındaki farkı takdir ettiğini ve bu kısımların idaresinin bir tek şahsın kudretinin fevkinde bir iş olduğunu anladığını gösteriyordu. Her avgust, (auguste) maiyetine bir "çezar" almakla mükellefti. Bu zat, avgustun istifası veya ölümünden sonra, bizzat avgust olacak ve yeni bir çezar intihap edecekti. İşte bu suretle, imparatorluğu karışıklıklardan ve muhtelif haris şahsiyetlerden ve onların taarruz ve hilelerinden kurtaracak ve lejyonların, yeni imparatorun intihabında haksız olarak oynadıkları kat'î rolü izale edecek ve sun'î bir nevi sülale sistemi yaratılmış olacaktı. İlk iki "avgust" Diyoklesyan (Dioclétien) ve Maksimiyan (Maximien); ilk iki çezar ise Galer (Galère) ve, Konstantin'in babası Konstans Klor oldular.

Diyoklesyan, kendisi için, merkez Nicomedia (İzmit) olmak üzere Asya vilâyetlerini ve Mısırı ayırdı. Maksimiyan, merkez "Mediolanum (Milano) olmak üzere İtalya, Afrika ve İspanyayı aldı.

Çezarlardan Galer'e, Balkan yarımadası ve Tuna vilâyetleri verildi ki merkezi "Sava Nehri" kenarındaki "Sirmium" (bugünkü Metroviç) şehri idi.

Diğeri çezar Konstans Klor'un payına, merkezleri "Trevirorum" (bugünkü Trèves) ve "Eboracum" (bugünkü York) olan Gol (Gaule) ve Brötanya (Bretagne) düştü.

Bu taksime göre, "avgust" çezarlardan üstün olmakla beraber, kanunlar, bu dört şahıs namına neşrolunuyordu. Muayyen bir müddet geçtikten sonra, avgustlar istifa edecekler, onların vazifelerini çezarlar alacaklardı. Hakikaten M. 305 tarihinde iki avgust istifa edip hususî hayata çekildiler; fakat bunu takip eden kargaşalıklar dörtlü (tetrarhi) sun'î sistemine

pek çabuk nihayet verdiler. Bir sene sonra Konstans Klor Beritanyada öldü ve lejyonları, oğlu Konstantin'i avgust ilân ettiler. Aynı sıralarda Roma'da Galer aleyhine bir isyan başladı; ayaklanmış olan halk ve ordu, burada Galer'in yerine, Maksimian'ın oğlu Maksentiyus'u imparator ilân ettiler. Yeni imparatora ihtiyar Maksimian terfik edildi ve yeniden imparator ünvanını aldı. Kısa bir müddet sonra dahili harp devri başladı ve bu devirde Maksimian ve Galer öldüler. Öte yandan Konstantin, yeni avgustlardan Liçiniyus ile birleşti ve M.312 tarihinde Roma önünde vuku bulan kat'i neticeli bir muharebede Maksentus mağlub oldu. kaçarken Tiber nehrinde boğuldu. İki muzaffer imparator, Konstantin ve Licinius, Milano'ya girdiler ve M.313 tarihinde meşhur "Milan fermanı"nı ilân ettiler. Bu iki imparator arasındaki anlaşma uzun müddet devam etmedi. M. 324 te Liçiniyus öldürüldü, Konstantin Roma İmparatorluğunun yegâne hâkimi oldu. Konstantinin hâkimiyeti devrinin iki mühim hadisesi, Hıristiyanlığın resmen tanınması ve payitahtın İstanbul'a nakli olmuştur.

Konstantin, hıristiyan dinine karşı bâriz bir müsamaha göstermiş ve oğullarını hıristiyan etmişse de, kendisinin kat'i olarak hıristiyan olması ölüm döşegindedir; hayatının son senesine kadar, eskiden Roma Devleti'nin resmî dini olan putperest dininde kaldı; ancak ölüm yatağında, İzmitli Evseb yani bir Aryanist papas tarafından vaftiz edildi. O zamana kadar, bütün hadiseler onun ailesinin irsî olarak kabul ettiği güneş kültüne salık olduğunu açıkça göstermektedir. Hakikatte Konstantin tek kiliseyi kabul etmekle, devletin birliğini sağlamak istiyordu. Hıristiyanlık ancak Konstantin zamanında, mevcut olmak ve kanunî bir şekilde inkişaf etmek hakkını kazanmıştır; yalnız, "Milan fermanı", hıristiyanlık lehinde neşredilmiş ilk ferman değildir. Bu husustaki ilk ferman, hıristiyanlığa karşı takibat yaptırmış olan zalimlerden Galer zamanında ve M. 311 tarihinde neşredilmiştir. Galer evvelce muhalifleri putperestliğe döndürmek gayesini güden hükümetin emirnamelerine karşı inadçı bir şekilde mücadele etmiş olan hıristiyanlar için tam bir affi umumî neşretmiş ve kanunen bunlara yaşama hakkı tanımıştı. Galer'in emirnamesi şu sözleri ihtiva ediyordu: "hıristiyanlar yeniden mevcut olsunlar, nizamı bozmamak şartıyla toplantılarını akt etsinler; bu lutf karşılık, bizim, devletimizin ve bizzat kendilerinin refâh ve saadeti için Allahlarına dua etsinler". 313 tarihli Milan fermanının metni bize kadar intikal etmemiş olup, bu fermanın iktibas yapmış olan "Laktantiyus" vasıtasıyla bu hususta malumat elde etmekteyiz. Bunun naklettiğine göre, emirnamenin hulâsası şudur: "bu günden itibaren her kim hıristiyan dinine girmek isterse hiç bir suretle rahatsız edilmeden serbestçe ve samimî olarak girsin. Bu hususta size (yani İzmit valisine) en sarîh bir tarzda bildirmek istedik, ta ki hıristiyanlara ibadetlerini icra etmek hususunda, en tam ve en mutlak bir hürriyet bahşetmiş olduğumuzdan habersiz olmayasınız. Mademki bu hürriyeti hıristiyanlara bahşettik, zamanımızın sulh ve âsâyişi için, diğer dinler sâliklerine dahi kendi âdet ve itikatlarına göre hareket etmek ve istedikleri Allahlara tapmak hususunda bu hürriyetten istifade etmekte tam ve mutlak hakkı bahşetmiş olduğumuzu zatı devletlileri (İzmit valisi) takdir eder. Hiç bir kimsenin haysiyet ve itikadını rencide etmek istemediğimizden dolayı bu suretle karar verdik". Aynı emirname, hıristiyanlara, evvelce müsadere edilmiş olan hususî ev ve kiliselerinin, hiç bir tazminat talep olunmaksızın ve hiç bir müşkilat gösterilmeksizin iade olunmasını emrediyordu.

Konstantin M. 337 tarihinde öldükten sonra kalan üç oğlu avgust ünvanını aldılar; fakat aralarında geçimsizlik başladığından ikisi M. 350 ye kadar ölüp, bu tarihte üçüncü oğlu "Konstantin" imparatorluğun yegâne hakimi oldu ve 361 tarihine kadar hüküm sürdü. Böylece aşağı yukarı M. 363 tarihinde Büyük Konstantin'in sülalesi sona erdi. Bu tarihten sonra, kısa fasıllarla birbirini takib eden hükümdarlar geldi. 378 tarihinde "Gratien", Teodos'u avgust ilân etti. Bunun ölümünde hayatta kalan iki oğlu, M. 395 den itibaren, Arkadius şarkta, Honorius garpta olmak üzere, imparatorluğu müştereken idareye başladılar ki, müverrihler, Bizans Devleti'nin teşekkülünü bu tarihten başlatırlar.

Arkadius'un ikamet yeri, Büyük Konstantin tarafından inşa ettirilen Konstantinopolis, yani bugünkü İstanbul idi (1). Bu sırada imparatorluğun bilhassa şark hudutlarında İsa'nın şahsiyeti anlayışında müdhiş mücadeleler oluyordu. İskenderiyeli bir papas olan Arius, Allahın oğlunun hâlık değil, mahlûk, yani yaratılmış olduğu fikrini ortaya attı. Cesarea piskoposu Evseb ve Nicomedia (İzmit) piskoposu Evseb, bu fikri benimsediler. İskenderiye piskoposu İskender, Arius'u afroz etti. Konstantin M.324 te İzmit'e geldi. Arius'un lehindeki ve aleyhindeki şikâyetleri dinledi. İskender'e ve Arius'a birer mektup yazıp, barışmalarını ve iyi filozoflar nümüneleri olmalarını tavsiye etti. Mektubu götüren adam, dönüşünde Aryanizmin ehemmiyet ve şümûlünü anlatınca, imparator, Bitinya'da bulunan Nicée (İzmit) de, M. 325 tarihinde bir konsil topladı ki, hıristiyanlıktaki fikir ayrılıklarını münakaşa eden meşhur konsillerin ilki budur. Bu konsilde 318 papasın bulunduğu ve yaşlılığından dolayı gelemediği için Roma piskoposu yerine iki papasın iştirak ettiği anlaşılmaktadır. Burada tetkik edilen meselelerin en mühimmini "Aryanizm" teşkil etti. İmparator konsile bizzat riyaset etti ve münakaşaları idare etti. Neticede Arius'un doktrini hilafına "İsa'nın, Allahın oğlu olduğunu, fakat babası tarafından yaratılmadığını, babası ile aynı cevherden olduğunu" karar altına alan bir esas kabul edildi. Bu esas bir çok Aryanist papas tarafından da tasdik edildi. Arius'un samimî taraftarları ve Arius konsilden tardolunup hapsedildi. Konstantin, bütün hıristiyan topluluklarına "şeytanın aleyhimizde hazırlamış olduğu bütün tertipler bu anda kökünden halledilmiştir. Ayrılık, ihtilaflar, karışıklıklar ve nifakın öldürücü zehri, Allahın isteğiyle hakikat nuru tarafından mağlup edilmiştir." tarzında bir mektup yazdı; fakat bundan iki üç sene sonra hükümdarın görüşünde değişiklik ve Aryanizme karşı muhabbet belirdi ki, bu hükümdarın son zamanlarında tekrar putperestliğe döndüğü hakkındaki rivayetin doğruluğunu te'yid eden bir hadise olsa gerek. Arius taraftarları hapisten çıkarılıp, aleyhtarları hapse atıldı. Bu sırada Arius ölmüş olduğundan akidesini yeniden kendisi yayamadı, Aryanizm, IV. asırda Grek neslinden olup Gotlar memleketinde doğmuş olan Wulfia tarafından Gotlar arasında da yayılmıştır. Bunlar arasında bu mezhebin yayılması, bil'ahare Gotların, Bizans arazisine yerleştikleri zaman, İzmit konsili taraftarı olan mahallî halkla kaynaşmalarına mani oldu; Kırım Gotları ortodoks kaldılar.

M. 363 senelerine kadar, putperestlik Roma devletinde devam etmiş, Konstantinden sonra bunu resmî din haline getirmek için çalışan hükümdarlar da olmuştur; mesela Jülian gibi.

364-378 seneleri arasında hüküm süren Valens, Aryanizm taraftarı idi. Putperestliğin en büyük düşmanı ve saliklerini takibata uğratan hükümdar, büyük lakabıyla anılan Teodos'tur (379-395). Bu, halis bir İzmit konsili taraftarıdır. Hıristiyan kiliselerinde sulh ve anlaşma temini maksadiyle 381 de İstanbul'da "2. umumî konsil" adıyla anılan ve yalnız şark kiliscisi mümessillerinin iştirak ettiği bir konsil topladı. Bunun esasları da aşağı yukarı birincisindekilerin aynısıdır; fazla olarak "Ruh ül-Kuds"e ait bir madde ilâve edildi ki bu, Ruh ül-Kuds'ü baba ve oğlun yekdiğerine müsavi ve aynı cevherden olduklarını kabul eden dinî inanışı takviye ediyordu. Netice olarak bu iki konsil, İsa'nın hem Allah hem insan olduğunu tesbit ediyordu. IV. asır sonlarında Antakyada bu iki tabiatın İsa'da temamiyle birleşmemiş olduğunu iddia eden yeni bir inanış meydana çıktı. Bu, bil'ahare İsa'da insanî tabiatın, ilâhî tabiatla birleşmesinden evvel ve sonra tam manasiyle müstakil kalmış olduğunu iddia edi-

1) Büyük Kostantin 325 tarihinde İstanbulu inşaaya başlattı. İşçi ve malzemesi her taraftan getirildi. Putperest Roma, Atina, İskenderiye, Efes ve Antakya'nın en güzel âbideleri, yeni devlet merkezini süslemek için kullanıldı. 40.000 Got askeri inşaata iştirak etti. Yeni şehire kalabalık nüfus celbetmek için birtakım muafiyetler bahşolundu. En nihayet 330 senesi ilkbaharına doğru inşaat o kadar ilerledi ki, Kostantin, yeni payitahtın açılış merasimini yapmağa karar verdi. Kûşat resmî, 11 mayıs 330 tarihinde icra edildi ve bu merasimi, 40 gün devam eden şenlik ve eğlenceler takip etti.

yordu. İstanbul patriklik makamı, bu doktrin taraftarı Antakyalı papas Nestorius tarafından işgal edilince, işin şekli değişti. Yeni patrik Nestorius, Antakya doktrinini bütün kilise teşkilatına teşmil ve kabul ettirmek istedi. Nestorius, Meryem'i "Allah'ın anası" değil, "İsa'nın, yani bir insanın anası" olarak kabul ediyordu. Muhasımlarına karşı şiddetli takibata girişti. Bu yüzden kilisede karışıklıklar çıktı. Romadaki papa ve İskenderiye patriği Kiril buna cephe aldılar. İmparator Teodos, kilise kavgalarına son vermek için 431 tarihinde Efes'te bir "3. umumî konsil" topladı. Bu konsil Nasturiliği mahkûm etti. Nestorius Mısır'a çekilmek zorunda kaldı ve orada öldü. Buna rağmen Nastûrililer, Mezopotamyada oldukça kalabalık bir cemaat halinde toplandı. İmparator bunları tazyik ettirdi. Nastûriliğin başlıca merkezi, Antakya doktrinini yayan meşhur bir mektep olan "Edessa" (Urfa) şehri idi. Suriye ve Mısır'da Helenizm yalnız sivil ve ruhânî yüksek ve hâkim tabakaya nüfuz edebilmişti. Ahalinin büyük bir kısmı, Mısırda mahallî lisan olan Köpt Dili'ni, Suruy'e'de, mahallî dil olan Süryani dilini konuşuyordu. V. asırda hükûmet bu lisanî âmillerden başka, şark vilâyetlerinde daha bir takım müşkilâtla karşılaştı. Bu müşkilât yalnız muhtelif ırk ve milletlerden değil, fakat Suriye ve Mısır ahalisinin büyük bir kısmının ve şarkî Anadolu ahalisinin bir kısmının Aryanizme ve bu mezhebin muahhar şekillerine bağlı kalmış olmasından dolayı hasıl oldu. Bu suretle haddi zatında karışık olan bu milliyetler meselesi bu beşinci asırda dinî meselelerin inzimamiyle büsbütün karışık bir şekil aldı.

Antakya doktrinini yayan Urfa mektebi M. 489 da imparator Zenon tarafından lağve edildi; bunların propagandacıları ve müridleri dağıldı, büyük bir kısmı İrana iltica etti ve Nusaybin'de tekrar mektep tesis ettiler. İran kirası bunların himayesini kabul etti. İranda çoğaldılar ve akidelerini Hindistana kadar yaydılar. Bizzat hıristiyan kilisesinde, bilhassa İskenderiyede 3. konsilden sonra Nastûriliğe karşı baş gösteren aksülamel neticesinde doğan, fakat tamamıyla zıd bir istikamette inkişaf eden yeni bir cereyan ortaya çıkmıştı. İsa'nın ilâhî tabiatına faikiyyet atfeden İskenderiyeli Kiril'in taraftarları İsa'da insanî tabiatın, ilâhî tabiatın içinde kaybolduğunu, binaenaleyh İsa'da yalnız bir ilâhî tabiat mevcut olduğu neticesine vardılar. Bu doktrine "Monofisizm" ve saliklerine "Monofizit" dendi. Lûgat mânası tek tabiattır. İstanbul patriki ve papa, bu inanışa karşı cephe aldılar. İmparator 449 da bir konsil topladı; buna "Efes şekaveti" denir. Başında konsil reisi, İskenderiye patriği Dioskor bulunan İskenderiye monofizit taraftarları, konsilde bulunan muhaliflere karşı cebrî tedbirler tatbik etmek suretiyle bunlar Eutychès doktrinini, yani monofisizmi tanıtmağa zorladılar. Bu suretle monofisizm, ortodoks doktrinini oldu ve muhalifler mahkûm edildiler. İmparator konsilin kararlarını tatbik etti. Bu hal, tabii kilisede sükûneti ve birliği te'min edemedi.

İmparator Marcien, kendinden evvelkilerden müşkil bir dinî vaziyet devr almıştı. Monofizitler galip gelmişlerdi, halbuki ilk iki konsilin taraftarı olan imparator, bu galibiyeti kabul edemezdi. 451 de Chalcedoine (Kadıköy) de 4. bir umumî konsil topladı ki bu konsilin büyük ehemmiyeti vardır. Bu konsil "Efes şekaveti" kararlarını mahkûm ve Dioskor'u mevkiinden düşürdü ve "karışıklık veya değişiklikî taksim veya ayrılık mevzubahis olmaksızın iki tabiatlı bir İsa" kabul ediyordu. Bu kararlara uyararak, Bizans hükûmeti V. asırda monofisizme karşı muarız bir cephe almakla ahalisinin büyük bir kısmı bu mezhepten olan şark vilâyetlerinin, bilhassa Suriye ve Mısırın elden çıkmasına sebep oldu. Monofizitler, bu konsil kararlarından sonra gene inanışlarına sadık kaldılar, herhangi bir mutavassıt çareyi red ettiler. IV. konsilden sonra 553 te Jüstinyen zamanında ve 692 tarihinde Jüstinyen II zamanında, ve birde VII. ve son konsil olarak 787 tarihinde toplanmıştır.

IV. konsilin sonunda aynı anlaşmazlık sebebiyle Mısır kilisesi âyinlerde grekçe'yi kaldırıp, yerine yerli dili olan Kıptî dilini kabul etti; Mısır kilisesine tabi olan Habeş kilisesi de aynı yolu takip etti. Bu konsil kararlarının zorla tatbiki yüzünden, Kûdüs, İskenderiye ve

Antakya'da karışıklıklar çıktı ve bunlar millî isyanlar halini aldı, askerî kuvvetlerle zorla bastırıldı, fakat mesele hallolunamadı. Bu hareketler yüzünden Mısır ve Suriyenin yerli ahali Bizanstan ayrılmak fikrine düştü ve VII. asırda, evvela İranlıların sonra Arapların eline geçmesini kolaylaştıran şartları hazırladı.

Musevilere karşı düşmanlık da Herakliyus devrinde (M. 610-641) son haddini buldu. Bu sebeple Antakyadaki yahudiler isyan edip patriki katlederek cesedini parçaladılar, Herakliyus buraya ordu gönderip bir çok yahudiyi öldürttü. Gene aynı sebeple, yahudiler Fenike eyaletinin merkezi olan Sur valisini ve hristiyanları katl için sözleşmişlerse de planları evvelden haber alınarak önlenmiştir; fakat bunlar dönüşlerinde şehir civarında bulunan kilise ve manastırları tahrib, içlerindeki malları yağma ettikten başka bu civardaki köylere de aynı tecavüz ve tahribatı yapmışlardır. Bunun üzerine hükümet Surda bulunan yahudileri katletti. Kısarye'de de, yahudiler tarafından buna benzer hadiseler vuku bulduğundan imparator, kardeşi Teodoros'u bunların üzerine yolladı. O da, burada ne kadar yahudi varsa hepsini kestirdi. Yahudilerin Bizanstan intikam almak için yaptıkları hareketlerden olmak üzere, İrandan 80.000 hristiyan esiri satın alıp kestikleri zikredilebilir.

Mısırdaki duruma gelince: burada arap fütühatının kolay ve çabuk inkişafının hususî sebepleri vardır; Mısırdaki Bizans askerleri adet bakımından muhakkak ki kâfi kuvvet ve miktarda idiler, fakat ordunun bünyesi ve teşkilatı bozuktu. Burada ordu, müsavi kudreti haiz beş muhtelif kumandanın idaresinde bulunan muhtelif guruplara ayrılmıştı. Bu kumandanlar arasında işbirliği yoktu; bu vaziyet ise mukavemeti azaltıcı bir sebepti. Vilâyetlerde çıkan hadiselerde valilerin gösterdikleri lâkaydlık, bunların şahsî rekabetleri ve askerî kabiliyetsizlikleri menfi neticeler tevhit etti. Askerlerin vaziyeti de aynı idi. Mısır ordusu kalabalıktı, fakat sevk-ü idarenin fenalığı ve talim terbiyenin kifayetsizliği, bu orduyu, itimad edilemez bir hale getirmişti.

B) MISIR VE AFRİKA

Tarihi, içtimai ve dini durum :

Roma hakimiyetine girmeden evvel Mısırdaki hüküm süren, Büyük İskender imparatorluğunun bakiyelerinden olan Ptolemeler devletinin bâriz vasfı, kuvvetli ve kökleşen bir şekilde görülen, hükümdarların namütenahi ve ilâhî bir kudrete malik olmaları idi. Mısır ahali için bu memleketin fatihi Avgust ve halefleri, bunlardan evvel gelmiş olan Ptolemeler gibi, ilâhî cevhere malik mutlak hükümdarlardı.

Milliyet bakımından, milattan sonra birinci asırda yukarı Mısırdaki kopt şehirleri yarı yarıya araptı. Mısır, Roma İmparatorluğu 395 yılında ikiye ayrıldıktan sonra Bizans idaresinde iken, bir ara bunlardan ayrılıp Batı Romaya tabi olmuşsa da Jüstiniyen devrinde tekrar Bizans hakimiyetine girmiştir. Bu ülke islâm devrinde de, eskiden olduğu vaziyette kaldı; yalnız buranın diğer ülkelerden farkı, Mısırdaki arazinin devlete ait oluşudur.

Mısır Amrb. As kumandasındaki islâm orduları tarafından zaptedildikten üç sene sonra, Bizans askerleri, Mısırın bu kadar kalabalık hristiyan halkını, müslüman fâtihlere terk ederek uzaklaşmışlardı. İslam kuvvetlerinin burada seri muvaffakiyetler elde edebilmeleri, Bizans hâkimiyetine karşı, hem zulüm-kâr idarelerinden, hem de dinî akide ve inanışlarına gösrerilen tazyikten dolayı nefret duyan hristiyan halk tarafından izhar edilen iyi kabulden mütevellittir.

Mısır hıristiyanlarının ekseriyetini teşkil eden Yakûbîler (2) Bizans sarayının ortodoks taraftarları vasıtasıyla sert muamele gördüklerini ve haysiyet kıracak hallere maruz kaldıklarını hiç bir zaman unutmamışlardı. Bunların bazıları işkencelere duçar edilmiş, bazıları denize atılmış, bir kısmı Bizans mütecavizlerinin ellerinden kurtulmak için patriklerinin arkasına düşerek başka yerlere kaçmışlar, bir kısmı da akidelerini gizli tutmağa mecbur kalmışlardı. Yakûbî hıristiyanları denilen Mısırın bu kopt ahalisi, asırlardan beri memleketlerinde mevcut olmayan dîni hürriyeti müslümanların getirdiklerine şahid olmuşlardı. Harac vermeği kabul edince Amr b.As, bunları kiliselerine malik olmakta serbest bırakmış, kiliseye ait bütün hususların serbestçe idaresini kendilerine taahhüt etmiş ve bu suretle onları eski hakimiyet devri boyunca elemeleri ve zahmetleri mucib olan mütamadî müdahalelerden kurtarmıştı. Keza kilise emval ve emlâkinden hiç bir şeyi hiç bir sebeple zapt ettirmedeği gibi gasb ve gâret irtikâbına da meydan bırakmamıştı. Bu insanî muameleler karşısında, tamamen feth olunmayan ve hükûmet merkezi bulunan İskenderiye'nin henüz mukavemet etmekte olduğu bir sırada bir çok kimseler islâm olmuşlar, birkaç sene sonra bunlara daha geniş bir kütle iltihak etmiştir.

Halife Osman zamanında (644-656) Mısırdan harac suretiyle gelen varidatın miktarı 12 milyona varıyordu. Muaviye devrinde (661-680) Mısırlılar arasında ihtidanın fevkalâde artmasından dolayı bu varidat, 5 milyona inmişti. Halife Ömer b. Abdül'aziz zamanında bu varidat daha çok azaldığından, Mısır valisi Hayyan b. Sureyh, bundan sonra müslüman olacakların cizye ve haractan müstesna tutulmalarını halifeye teklif etmiş, o'da "Cenab-ı Hak Hz. Muhammedi hak ve hakikatı tanıtmaya insanları da'vet için irsal etti, vergi tahsil-darlığı için göndermedi" ceyabiyle teklifi red etmişti. Sonra gelen halifeler, bu düşüncenin, hazine muvazenesini bozduğunu, devlet için tahripkâr olduğunu iddia ederek, mühtedilerin, eskisi gibi vergi vermelerinde ısrar ettiler; mamafi bu hareket tarzı da pek devam edemedi. Bizzat valiler, gayri muntazam müstebidce hareket eder oldular. Hafs b. Velid Mısırdaki vali iken (744) İslâma gelen her şahsın cizyeden istisna edileceğini vaatmesi üzerine 24.000 kadar hıristiyanın islâm olduğu rivayet edilir. Bu mealde bir beyanname de 750 tarihinde, hilâfet makamına geldiği sırada halife Seffah tarafından neşredilmişti; bunun üzerine, zengin, fakir bir çok kimseler, vergilerin ağırlığı sebebiyle İsa dinini inkâra kadar gittiler. Mısırlıların çoğu IV. asır başlarında, hıristiyanlığı ne kadar sür'atle ve kolayca kabul etmişlerse, onu gene kolaylıkla ve acele ile terk ediyorlardı. Bunlar evvelce hıristiyanlığa girerken, tebşir mev'izeleri vasıtasıyla hıristiyan olmuyorlardı, bil'akis hevesle ve arzu ile, İsa'nın adından başka, kabul edecekleri din hakkında bir şey bilmeksizin giriyorlardı.

İskenderiye Yakûbî kilisesine bağlı bulunan Habeşistan halkı, hıristiyanlığın hemen ilk devirlerinden beri bu dine girmiş bulunuyorlardı. Hazreti Muhammed devrinde, ilk müslümanların buraya iki defa hicret ettiklerini biliyoruz; ancak, bunların islâmiyete girişleri, M. XII. asırdadır. M. X. asırdan itibaren, tek tük müslüman aileler buraya gelmişler ve uzun müddet Habeş kralına haracgüzar kalmışlardı. XVI. asır ortalarında, burada kütle halinde müslümanlığa giriş hareketini görüyoruz.

Şimalî Afrikaya, yani "Mağrib"'e gelince :

M. 646 senesinde; yani islâmların Mağrib'i istila için Mısır arazisinden muzafferane ilerleyişlerinden bir sene evvel, hıristiyan akidelerini bu kadar gayretle benimsemiş olan

2) Suriyenin ve Mezopotamyanın Monofizit tarikatına mensup olan kimseler olup, İsa'da yalnız ulûhiyet vasfı tanırlar. İsimlerini, IV. asırda Antakya papası olan "Jacques Bardée"den alırlar. İskenderiye Yakûbî patrikliğinin ruhanî reisliğini, Habeşistan halkının hıristiyan unsuru zamanımıza kadar tanımışlardır.

Afrika kilisesi “İsa’nın ulûhiyetinin mahiyeti” itikadına karşı şiddetli bir heyecanla mücadele deryasına dalmış vaziyette idi.

Kartaca baş piskoposluğuna tabi bulunan “Moritanya”, “Numidya”, “Bizansiya” ve Afrika prokonsüllüğü ruhbanının ileri gelenleri, İsa’nın ulûhiyetinin mahiyeti itikadını ittiham için “sinod meclisi ruhanisi” aktetmişler ve papa ile imparatora mektuplar yollamışlardı. İslâm orduları buralara geldiklerinde, mahalli otoriteler tarafından mukavemetle karşılaşmışlarsa da, kılınc kuvvetiyle onlara galebe edip, halk, hükûmet ve din adamlarından müdhiş tazyik ve felâketlere maruz bırakıldığından mukavemet etmemiş, böylece, islâmiyetin İspanyaya kadar yayılması muvaffakiyetle temin edilmiştir.

